

L'edició valenciana de la *Crònica de Jaume I (1557)*: entre la resistència a la despersonalització cultural i política i l'adaptació al marc hispànic

Antoni Ferrando
Universitat de València

0. Introducció

A pesar que la impremta es va introduir en la Corona d'Aragó cap a 1473, calgué esperar el 1557 per veure la primera edició del *Llibre dels feits de rei en Jaume*, que, sota el títol de *Chrònica o Comentarís del gloriosíssim e invictíssim rey en Jacme primer, rey d'Aragó, de Mallorca e de València, compte de Barcelona e de Muntpesller, dictada per aquell en sa llengua natural e de nou feyta estampar per los Jurats de la insigne Ciutat de València per servir ab aquell al sereníssim senyor don Carlos, príncep dels regnes de Castella e infant de Aragó, etc. Ha's ajustat de nou la declaració de les paraules obscures*, aparegué a València, per encàrrec dels jurats de la Ciutat, amb dos tiratges: un destinat al príncep hereu, Carles d'Àustria, i l'altre als regnícoles. Encara que motivada per l'obligat trasllat a la cort castellana del manuscrit del *Llibre dels feits* que conservava l'Arxiu del Racional de la Ciutat de València, la iniciativa de l'edició se situa en un context de tensió entre les autoritats del Regne de València i la cort de la Monarquia hispànica. En preservar la llengua original del *Llibre dels feits*, en presentar-lo com una obra humanística i en dotar-lo d'una bella tipografia renaixentista, els jurats de València el van consolidar com un dels més preuats símbols identitaris del Regne i el van convertir en una manifestació de resistència a l'assimilació cultural i política. L'objectiu d'aquest treball és donar compte del context cultural, polític i sociolingüístic que contribueix a explicar la iniciativa de la publicació de la crònica jaumina així com de la ideologia lingüística que la presideix.

1. La historiografia valenciana del segle XVI, espill del procés de transculturació

Al segle XVI hi ha al regne de València una més que notable producció historiogràfica, que tant per la seua orientació ideològica com per la seua opció lingüística permet resseguir l'intens procés de transculturació que viu el país. Ja el 1515, sota el regnat de Ferran II d'Aragó, s'edita en català la part del *Llibre del feits* del rei Jaume I referida a la conquesta de València. L'edició serví de preàmbul a l'*Aureum Opus regalium privilegiorum civitatis et regni*, conjunt de disposicions reials que fonamenten la personalitat jurídica del Regne. Al segon terç del segle, Pere Anton Beuter publica en català la *Primera part de la Història de València* (1538), obra encarregada i sufragada pels jurats de la Ciutat de València. El mateix cronista la torna a publicar, amplificada i en castellà, el 1546, sota el títol de *Primera parte de la Corònica general de toda España, y especialmente del reyno de Valencia*, però ara a les seues costes, adduint la universalitat del castellà com a raó justificatòria del canvi de llengua. Caldrà esperar el 1551 per veure publicada, també en castellà, la *Segunda parte de la Corònica general de España, y especialmente de Aragón, Cathaluña y Valencia*. No cal dir que aquests dos darrers títols posen de manifest la nova orientació ideològica de Beuter. La seua obra historiogràfica se situa cronològicament sota el regnat de Carles I (1516-1556), que ja havia reunit en la seua persona no solament les corones d'Aragó i de Castella, amb totes les seues possessions, sinó també el Sacre Imperi Romà Germànic. El regne de València hi havia esdevingut una petita part d'un gran imperi universal i plurilingüe. En aquest context, no és difícil d'explicar el canvi d'actitud lingüística i ideològica d'alguns notables del Regne, com Beuter.

En contrast amb l'adaptació de Beuter a la nova conjuntura, els jurats de la Ciutat de València encarregaren el 1555 l'edició del *Llibre dels feits* del rei Jaume I (1557) i de la *Crònica* de Ramon Muntaner (1558) en la seua llengua original. En el cas del *Llibre dels feits*, un glossari ajudava a entendre alguns dels seus mots antiquats. No així en la *Chrònica o descripció dels fets e hazanyes de l'inclyt rey don Jaume primer, rey d'Aragó, de Mallorca e de València, compte de Barcelona e de Muntpesller, e de molts de sos descendents, feta per lo magnífich en Ramon Muntaner, lo qual serví axí a*

l'inclyt rey don Jaume, com a sos fills e descendents, que, com podem observar en aquest títol, era presentada com una mena de complement de la crònica jaumina.

El 1566, Rafael Martí de Viciano editava a les seues costes una ambiciosa *Crònica de la ínclita y coronada ciudad de Valencia y de su Reino* en quatre volums. Si donem crèdit a les seues paraules, l'hauria redactada en català, però imperatius econòmics l'haurien dut a traduir-la al castellà de cara a l'edició. Malgrat el canvi de llengua i l'adhesió a la nova Monarquia hispànica, la crònica de Viciano, iniciada el 1546, és encara un al·legat a favor de la personalitat del regne de València, que té els seus fonaments en la conquesta i en la legislació atorgada per Jaume I.

En canvi, Bernardino Gómez Miedes, un aragonés establert a València, publicà el 1582 una paràfrasi llatina del *Llibre dels feits*, dos anys després reeditada en castellà, sota el títol de *La historia del muy alto e invencible rey don Jayme de Aragón*, en què, segons ha fet veure Escartí (en premsa), la figura del rei Jaume s'havia reduït pràcticament al paper d'instrument diví per a la recuperació de les terres musulmanes de València per a la Cristiandat. Les dues edicions de Gómez Miedes apareixen després d'aquell fatídic any de 1568, en què Felip II de Castella adopta una sèrie de mesures tendents a la impermeabilització ideològica dels regnes hispànics de la Monarquia i, de retruc, a la castellanització cultural. Dins d'aquest context, la publicació en català d'un *Sumari dels ínclits reis de València* (c. 1596) és un producte ideològic ambigu, perquè, si bé es fa ressò de la monarquia privativa de València, sembla més aviat un al·legat justificatori de la legitimat dinàstica de la Casa d'Àustria.

En el transcurs de poc menys d'un segle, la historiografia valenciana, protagonitzada pel monarca fundador del Regne, va canviant de llengua i de referents històrics propis i esdevé un instrument justificatori de la nova estructura política hispànica i dels valors ideològics de la reforma tridentina. Dins d'aquest procés, l'edició de la *Chrònica* del rei Jaume "en sa llengua natural" i la de Muntaner es poden considerar la darrera gran manifestació institucional valenciana de resistència al canvi cultural i lingüístic.

2. La *Chrònica* de Jaume I com a manifestació de resistència política

La victòria de la noblesa valenciana i de Carles I sobre els agermanats (1519-1522) va comportar una forta repressió contra els estaments socials dissidents i la instauració d'una cort virreinal a València, presidida per la reina Germana de Foix (1523-1536) i per l'infant Ferran d'Aragó (1538-1550), que facilità les estratègies centralitzadores de la Monarquia hispànica. Les tensions creixents entre els representants dels estaments i les institucions pròpies de Regne i els de la cort reial afloraren sobretot després de la mort de Ferran d'Aragó (1550). N'es una bona prova el fet que calgués esperar fins al 1553 perquè el seu successor en el càrrec de virrei, Bernardino de Cárdenas, duc de Maqueda i marquès d'Elx, en prengué possessió. Una de les seues primeres decisions va ser sol·licitar del príncep Felip d'Àustria, lloctinent de l'emperador, el nomenament d'un *visitador* o inspector reial que pogués resoldre les queixes dels estaments del Regne contra els representants reials. En va ser designat Diego Hernández de Córdoba (1553). Els estaments valencians no tardaren a queixar-se davant la cort reial de les extralimitacions tant del *visitador*, que el 1555 es negà a jurar l'observança dels Furs del Regne, com del virrei. El conflicte de competències no cessà fins que el 1558, ja mort Carles I, el virrei Maqueda, el lloctinent Joan Llorenç de Vila-rassa i els membres de l'Audiència de València decidiren "parar en tot y per tot en lo exercici de la jurisdicció real que tenien," com a conseqüència de les pressions dels estaments valencians davant la cort de Valladolid. És en aquest context que s'organitzà l'ambaixada valenciana al nou rei Felip I d'Aragó i II de Castella per a manifestar-li les seues condolències per la mort de Carles I i per recordar-li l'obligació de presentar-se al Regne per jurar i ser jurat com a sobirà. Tot seguit, don Alfons d'Aragó, duc de Sogorb i de Cardona, era nomenat nou virrei de València. Es posava així fi a un període (1550-1559), caracteritzat per un creixent distanciament entre els representants del Regne i la cort reial, cada vegada més allunyada de la praxi pactista de la Corona d'Aragó. Com afirma Teresa Canet (2002 : 340), la resistència política del Regne a les pràctiques autoritàries de la cort reial s'ha d'inserir en el "rechazo al ambiente de castellanización que empieza a rondar la institución del virreinato, con la designación del sucesor del duque de Calabria y la

práctica de las inspecciones. [...] La nueva ofensiva reivindicativa de los estamentos, unida al cambio de actitud de las esferas dirigentes en la corte y en el reino, facilitó una solución de consenso.”

Doncs bé, és en aquest context que ens podem explicar millor la iniciativa de la publicació de les cròniques de Jaume I i de Muntaner i fins i tot l'aparició, en els anys immediatament posteriors, d'algunes edicions privades en català. Es tractava de mostrar a propis i estranys quins eren els fonaments dels Furs i Privilegis del Regne i, encara, de reivindicar la llengua pròpia davant la praxi castellanitzadora dominant. No podem oblidar que les edicions de 1557 i 1558, encara que aparegudes ja sota el regnat de Felip II de Castella, es gesten en el context polític i ideològic de l'època de Carles I, respectuós de la concepció pluralista de les Espanyes, consagrada pel pacte matrimonial entre Ferran II d'Aragó i Isabel I de Castella.

3. L'exaltació de Jaume I com a manifestació d'autoafirmació identitària

Ja hem vist que no sols el *Llibre dels feits* sinó també la *Crònica* de Muntaner esdevenen en la política dels jurats de València instruments interessats d'exaltació de la figura de Jaume I. No s'hi tractava només d'editar uns textos venerables, reproduït en el primer cas en “sa llengua natural” i tret d'un “libre antich, e ab tota veritat scrit, e digne d'esser vist per aquells qui ab tota veritat desijen saber los fets de la Corona d'Aragó e del regne de Sicília,” en el segon cas, sinó també d'un intent de convertir tots dos textos en obres clàssiques. Aquest doble propòsit és especialment evident en l'edició del *Llibre dels feits*, com es pot deduir del títol i de les paraules de la dedicatòria dels jurats de València al príncep Carles d'Àustria, fill primogènit de Felip II de Castella i, per tant, nét de l'emperador Carles. Heus ací els termes d'aquesta dedicatòria:

Molt alt e molt poderós senyor:

Gran mercé y favor ha rebut aquesta ciutat en haver entés per los missatgers tramesos a visitar a la Sacra Cesàrea Catòlica Majestad de l'Emperador y rey nostre senyor, per sa benaventurada venguda, que vostra Real Altesa seria servit que li enviàssem de ací la *Chrònica o Comentari del rey don Jacme*, conquistador gloriosíssim d'esta insigne ciutat e regne, e lo retrato del sapientíssim rey don Alfonso III, predecessors invictíssims de vostra Real Altesa. Perquè, si de Públio Scipió e Quinto Fàbio se troba scrit que de veure e contemplar les imatges de persones il·lustres se incitaren a coses molt preclares, y lo mateix se llig féu Júlio Cèsar, vista la imatge del gran Alexandre, no menys s'a de creure y sperar de vostre real ànimo y en tant tendra edat tant altament inclinat, sinó que, vistes y enteses les azanyes de tan alt y valerós Príncep, ha de vençre e sobrepujar sos antepassats, encara que molt gloriosos y de admirable recordació, y fer a esta Ciutat y Regne no menors mercés y favors que lo christianíssim Conquistador.

Y perquè història tan catòlica y tant notable no stiga com fins ací oblidada, a molt gran dany de la cosa pública, se ha treballat ab tota vigilància de stampar aquella en la mateixa llengua materna que per dit rey fonch feta y dictada, a exemple del gran Júlio Cèsar, a nom y protecció de Vostra Real Altesa, puix que ad aquella mèritament se deu, no sols per la descendència y successió natural, però encara per la particular affectió que té de llegir y entendre semblants històries dignes de gran admiració y de christianíssim exemple.

Nostre Senyor tant ínclito y preclaro ànimo y tant altes inclinacions guie, prospere y felicite en dies bons de sa Sacra Cesàrea Catòlica Real Majestad y de sa Real Altesa, com per estos sos súbdits és desijat, ab augment de majors estats.

De València, a VII de maig, any MDLVII.

De Vostra Altesa molt affectats súbdits, qui les sues reals mans besen, los Jurats de València.

També es manifesta aquest doble propòsit en l'edició de la *Crònica* de Muntaner. En el títol anuncien que n'han aconseguit un bon text a partir d'un “libre molt antich, e ab molta veritat scrit.” I, en la dedicatòria als jurats de la Ciutat, Felip Mey manifesta que en Bernat Simó, mestre racional de València, li havia lliurat, per

encàrrec dels jurats, “un llibre molt antich, fet per en Ramon Muntaner, lo qual, amb molt gran treball e curiositat aquell havia hagut de part molt autèntica e verdadera,” perquè l’estampés a fi que “lo que en ell se contenia no iqués de la memòria dels hòmens, per esser de mà y jamés estampat, e per tractar coses molt verdaderes e antigues de l’ínclyt rey don Jaume, conquistador d’aquesta ciutat, e d’alguns de sos descendents.” D’aquestes informacions es confirma que els jurats de València no en posseïen cap còpia, almenys considerada fidedigna, i que van concebre aquesta edició com una mena de complement del *Llibre dels feits*. Ben mirat, l’edició de 1558 comparteix amb la de 1557 els mateixos trets tipogràfics. Al capdavant, la iniciativa responia a la voluntat dels jurats de perpetuar la memòria del rei fundador del regne de València i de dotar-se del text de Muntaner, que havia estat ciudadà i jurat de València.

Ara bé, el títol i la dedicatòria de l’edició de la *Crònica* de Jaume I també reflecteixen la nova situació política subalterna de la Corona d’Aragó i, en concret, del regne de València. Carles d’Àustria és presentat en primer lloc com a “príncep dels regnes de Castella” i en segon lloc com a “infant de Aragó,” tot revelant així l’assimetria de la unió personal de les corones d’Aragó i de Castella, malgrat el famós lema de *tanto monta monta tanto Isabel como Fernando*. Els jurats de València amb prou feines poden presentar com un honor la humiliació d’haver de regalar a l’emperador no solament l’exemplar institucional de la *Crònica* del rei fundador, sinó també el “retrato” del rei Alfons el Magnànim, de grat record per als valencians, que custodiava la Ciutat.

Sembla més aviat retòrica l’afirmació que hi fan els editors quan declaren que publiquen la “tan catòlica y tant notable” història del rei en Jaume perquè “no stiga com fins ací oblidada.” És obvi que els jurats exageren en parlar d’oblit, però no per això aquesta afirmació deixa de ser reveladora d’un sentiment de progressiva dilució de la personalitat del Regne en el context universalista de la Monarquia hispànica. Una altra prova de l’impacte que devia tenir la nova Monarquia als ulls dels valencians, que posava en perill el record de la monarquia pròpia creada per Jaume I, és una decisió dels jurats de València relacionada amb la figura de Jaume I i cronològicament pròxima a les edicions de 1557 i de 1558: vist que la celebració, el 27 de juliol, de l’obituari del “sant” rei Jaume I ja no revestia la solemnitat tradicional, van ordenar, el 1567, que la commemoració litúrgica del seu traspàs se celebrés l’11 d’octubre, després de la commemoració de la festa *nacional* del 9 d’octubre, en un intent de vincular la memòria del rei a la fundació del Regne.

Hi ha alguns fets que confirmen la voluntat d’afirmació identitària dels jurats. El primer és que van fer dues edicions no només tipogràficament molt dignes, sinó textualment molt acurades. Vicent Salvà ja va observar que l’edició de 1557, amb bella tipografia renaixentista, era la millor edició valenciana del segle XVI. Els jurats també van tenir molta cura a triar els responsables del procés de revisió, depuració i còpia del text i per això van encarregar-ne la tasca a dos experts universitaris, a Francesc Garcia de Trujillo, en el cas del text jaumí, i a Felip Mey, fill de l’impressor Joan Mey i Jerònima Galès, la viuda impressora d’ambdues cròniques, en el cas del text muntanerià. Es tractava, doncs, també de garantir uns textos fidedignes. Devia circular l’opinió que en la transmissió del *Llibre dels feits* s’havien corromput alguns termes i que calia restablir-ne la lliçó original. Ja se n’havia ressò Beuter quan, en relació amb una còpia del text jaumí, afirmà que «trobi’l en alguns passos que demanava més plena informació y en altres benigna intel·ligència.» Sens dubte, els jurats tenien molt d’interès a respectar els trets originals de la *Crònica* de Jaume I, ja que eren ben conscients que havien de desprendre’s del venerable original de l’Arxiu de la Ciutat.

El segon fet a retenir és que la decisió dels jurats es va produir en un context absolutament advers per a l’edició en català a València. Philippe Berger (1989) ha calculat que, si prescindim de la *Crònica* de Muntaner, els 269 folis de la *Crònica* de Jaume I constitueixen el 85’85% del nombre de pàgines editades en català a València entre el 1547 i el 1564.

El tercer fet és que els jurats no van voler convertir el *Libre dels feits* en una mera relíquia sinó en un text intel·ligible, font de dret i de legitimació històrica del Regne, i per això van preveure una “declaració de les paraules obscures,” segons la portada de l’edició destinada al Regne, o la “interpretació y exposició de les diccions obscures,”

segons la portada de l'edició destinada al príncep. L'anunci sembla un reclam publicitari, però és indubtable que el criteri de preservar la llengua original del *Llibre dels feits* contrasta amb el que solia adoptar aleshores la iniciativa privada, que, en el millor dels casos, com ara en l'edició de les *Obras de mossén Oseas Marco* (1539), de Baltasar de Romaní, alternava el text original amb la versió castellana.

La conjuminació de la simbologia heràldica del Regne i de l'Imperi en una edició remarcablement cuidada, la voluntat de preservar el màxim rigor possible en la fixació del text suposadament original del *Llibre dels feits* i la presentació del rei Alfons el Magnànim en la dedicatòria, no com a Alfons V d'Aragó, sinó com a Alfons III de València, d'acord amb l'ordenament jurídic del Regne, confirmen la intencionalitat identitària de les autoritats municipals de València.

4. L'edició de la *Crònica jaumina* com a testimoni atge d'autoafirmació lingüística

Que els jurats de València van voler convertir el *Llibre dels feits* en obra clàssica prou que s'adverteix en els mots del títol i de la dedicatòria. Des del punt de vista lingüístic, podem constatar que el text jaumí adopta un doble títol de ressonàncies clàssiques, *Chrònica* i *Comentaris*, aquest segon evocador del títol de l'obra magna de Július Cèsar *De rerum gestarum commentii*, i que la dedicatòria utilitza un vocabulari llatinitzant (*gloriosisísim, invictíssim, sereníssim, sapientíssim, ínclito y preclaro ànimo*). També observem que els editors, fent-se ressò de la veu dels jurats, remarquen per partida doble, primer en el títol i després en la dedicatòria, que l'obra va ser "dictada" pel rei "en sa llengua natural" i que l'obra s'ha fet estampar "ab tota vigilància [...] en la mateixa llengua materna que per lo dit rey fonch feta y dictada." Amb aquesta solemne reiteració, els jurats de València es fan eco de la tradició que l'autor en va ser el mateix rei Jaume, malgrat el dubtes que podia suscitar el fet que la *Crònica* també reportés la mort del rei. Uns dubtes dels quals es faria ressò Jerónimo Zurita uns anys després quan, en relació amb un episodi del *Llibre dels feits*, escriu als *Anales de la Corona de Aragón* (1562-1580) que "no se declara si fue en este tiempo aquella embajada que se refiere por el autor que escribió la vida del rey don Jaime." Però, en subratllar la fidelitat lingüística al text original, també hi hem de veure la sensibilitat humanista que inspira l'edició i, doncs, el propòsit de convertir-la en el referent historiogràfic per excel·lència del Regne. Aquesta sensibilitat es fa ben palesa quan els editors recorden, a propòsit del "retrato" del Magnànim, les paraules de Públia Escipió, Quinto Fàbio i Július Cèsar sobre l'impacte emulador que produeix el fet de "veure e contemplar les imatges de persones il·lustres" i, en concret, en el cas de Cèsar, de la figura del "gran Alexandre." Més encara, amb el reclam que l'obra es fa "a exemple del gran Júlio Cèsar," els editors confirmen la seua voluntat de convertir la crònica jaumina en un text homologable als dels grans historiadors de la Roma clàssica, entre els quals sobreix Juli Cèsar. Observem que, per a remarcar la grandesa dels fets o de les gestes jaumines, els editors no recorren als mots patrimonials catalans, sinó al terme castellà *azanyes*, també en un intent deliberat d'assimilar terminològicament les gestes jaumines a les dels grans conqueridors castellans del segle XVI.

Atés el context de progressiva transculturació del Regne, que es manifesta particularment en la castellanització de l'onomàstica, de la literatura, de la historiografia i de l'homilètica, la preservació de la llengua pròpia tant en aquesta edició com en la de Muntaner sembla una afirmació de lleialtat lingüística. En optar per la llengua del Regne, en un moment en què el català havia esdevingut editorialment quasi inviable, les autoritats municipals de València prescindeixen de criteris economicistes o de contemporanització amb la pressió cultural castellana. Es podria pensar que la preservació de la llengua original en les edicions era una manera còmoda de donar a conèixer tan venerables textos. Fins i tot es podria arribar a la conclusió que, almenys en el cas de la *Crònica* de Jaume I, era una manera de preservar fidelment un text sacralitzat, que reproduïa les mateixes paraules que en el seu moment hauria dictat Jaume I i que, per tant, havia esdevingut intocable. Però la cura en la fixació textual i la coherència lingüística de la doble iniciativa de 1557 i de 1558 ho desmenteixen.

Ja hem vist que els editors de 1557 van recórrer a la fórmula de "sa llengua natural" per a designar la llengua del *Llibre dels feits*. Certament era una manera d'advertir que

s'havia optat per reproduir les paraules del rei, però també és una manifestació del problema onomàstic de la llengua catalana, que no reeixí a consolidar aquesta denominació com a nom unitari reconegut per tothom. El món llibresc valencià de les primeres dècades del segle XVI havia assajat un recurs onomàstic que féu fortuna: la denominació de llemosí, aplicada indistintament al català medieval de catalans, valencians i mallorquins. L'edició de la *Crònica jaumina* també la recull, però només a la "Taula de les paraules difícils que-s troben en la *Chrònica de l'invictíssim rey en Jacme* axí llemosines com aràbiques, com franceses, e declaració de aquelles." La de Muntaner opta pel silenci. Poster el silenci en aquesta edició i la relegació a un lloc secundari en l'altra revelen la consciència que era una denominació inadequada des del punt de vista lingüístic. Probablement els orígens d'aquesta accepció de llemosí s'han de relacionar amb el record de l'origen occità de Jaume I, ja que és així com el justifiquen diversos erudits valencians del segle XVI. En el cas de l'edició de 1557, la denominació de llemosí probablement apareix diluïda perquè es volia exaltar el fet que s'havia fet estampar "en la mateixa llengua materna que per lo dit rey fonch feta y dictada." En tot cas, el recurs ací al nom de llemosí ens remet, més que no en altres llibres, a la vella comunitat cultural entre les terres catalanes i les terres occitanes i, de manera particular, al senyoriu de Montpeller, la pàtria del fundador del regne de València, però també als orígens del creador de la configuració geogràfica definitiva de la llengua catalana. La denominació de llemosí tenia connotacions negatives d'antigor, però també de sacralització del patrimoni lingüístic propi, ni que fos com una estratègia compensatòria per la pèrdua de prestigi social de la llengua pròpia. Probablement, els jurats, en diluir-la enmig d'una estampació d'aire renaixentista i humanista, van voler visibilitzar millor la transformació de la *Crònica jaumina* en l'obra *clàssica* per excel·lència del Regne.

Obres citades

- Berger, Philippe. "La crisi del català al País Valencià durant el segle XVI (nou enfocament de la qüestió)." dins Antoni Ferrando ed. *Segon Congrés Internacional de la Llengua Catalana (1986), VIII. Àrea 7. Història de la llengua*. València, Institut de Filologia Valenciana, 1989. 305-311.
- Canet, Teresa. "Entre la visita y la sucesión. La resistencia a la virreinalización administrativa en Valencia entre Carlos V y Felipe II." *Estudis d'Història Moderna* 28 (2002): 205-240.
- Escartí, Vicent. *Jaume I a la literatura i a la historiografia*. València / Barcelona: Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana / Publicacions de l'Abadia de Montserrat. En Premsa.
- Ferrando, Antoni, & Vicent Escartí. "El *Llibre dels fets* del rei en Jaume, testimoni excepcional de la naixença del regne de València." Dins Jaume I. *Llibre dels fets*. València: Institució Alfons el Magnànim, 2008. 7-42.
- Soldevila, Ferran. Revisió filològica per Jordi Bruguera i històrica per Maria Teresa Ferrer Mallol. *Les quatre grans Cròniques. I. Llibre dels fets del rei En Jaume*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2007.